

עיר שגגותיה חומתה' ועיר המוקפת חומה מימות יהושע בן-נון' - לאור הממצא הארכאולוגי מיהודה

בועז זיסו

המחלקה ללימודי ארץ-ישראל וארכאולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן

מחקרי יהודה ושומרון כרך טו – תשס"ו
דעת – אתר לימודי יהדות ורוח

מן המשנה עולה שבארץ-ישראל היו בתקופה הרומית יישובים מוקפים בחומות, וזאת לפי הנאמר על קריאת מגילת אסתר במקומות מבוזרים ביום ט"ו באדר (משנה, מגילה, א, א): "כרכין המוקפין חומה מימות יהושע בן-נון קורין בחמשה עשר [באדר]" (למקורותיה של ההגדרה ההלכתית הזאת, ראו: תבורי, תשנ"ז, 331–335). בדיון בנושא גאולת בתי ערי חומה (ויקרא כה:כט) מזכירה המשנה (ערכין, ט, ו) שני סוגים של ביצורים: עיר שגגותיה חומתה ועיר המוקפת חומה מימות יהושע בן נון. המשנה מוסרת שמות יישובים המוקפים חומה מימות יהושע: "עיר שגגותיה חומתה ושאינה מוקפת חומה מימות יהושע בן-נון אינה כבתי ערי חומה ואלו הן בתי ערי חומה שלש חצרות של שני בתים מוקפות חומה מימות יהושע בן-נון כגון קצרה הישנה של ציפורים וחקרה של גוש חלב ויודפת הישנה וגמלא וגדוד וחדיד ואונו וירושלים וכן כיוצא בהן" (לדיון על הגדרת המושג 'מוקפת חומה' לעניין פדיון ערי חומה והקשר להלכות חג פורים, ראו: תבורי, תשמ"ז). התלמוד הבבלי מקבל הבחנה זו בין עיר שגגותיה חומתה, כלומר "בית הבני בחומה... כותל היצון היא חומתו", לבין עיר המוקפת "חומה מימות יהושע בן נון, כגון קצרה הישנה של ציפורי, וחקרה של גוש חלב, ויודפת הישנה, וגמלא, וגדוד, וחדיד, ואונה, וירושלים" (בבלי, ערכין, לב, ע"א).

ד' אדך-ביוביץ (תשנ"ז, 449–470) דן בנושא ההלכתי וציין את הנתונים הארכאולוגיים שנחשפו בחפירות בידפת ובגמלא, המלמדים שתושבי המקומות הללו בתקופת הבית השני הכירו ביצורים מתקופות קודמות ועשו בהם שימוש. נראה כי הממצא הארכאולוגי משלהי תקופת הבית השני בירושלים וביהודה מסייע בהבנת הנאמר במשנה. מטרתו של המאמר הזה לבחון את הממצא הארכאולוגי באתרים מבוזרים מתקופת הבית השני באזורי יהודה ובנימין, בהקשר לרואליה של עיר המוקפת חומה מימות יהושע בן נון, לעומת עיר שגגותיה חומתה.

ערים המוקפות חומה מימות יהושע בן-נון' והממצא הארכאולוגי

ממחקרים על תלים ויישובים מבוזרים ביהודה ובנימין עולה כי תושבי יישובים יהודיים

משלהי תקופת הבית השני ומימי מרד ברכוכבא הכירו, ואף עשו שימוש, בביצורים שבנו במקורם בתקופות קדומות יותר. יש להניח שתושבי האתרים האלה בתקופת הבית השני, אשר בנו את יישובם החדש בתוך תוואי חומות קדומות, שייכו את השרידים העתיקים ל"ימי יהושע בן-נון", כאילו סטריציה לשריד שמקורו בעבר היסטורי רחוק. הקושי העיקרי העומד בפני מחקר זה נעוץ בעובדה שמעטים האתרים שבהם נערכו חפירות, וגם אלה לא תמיד פורסמו באופן מלא. במקצת הדוגמאות עיקר עניינם של החופרים והחוקרים היה דווקא בשכבות ובממצאים מתקופת המקרא ולא בשכבות מן התקופה הרומית. יוצא מכלל זה הממצא מחפירות הרובע היהודי בירושלים, שאמנם אינו בגדר יישוב כפרי – מתחום ענייניו של המחקר הנוכחי – אך הממצאים זכו לאחרונה לפרסום סופי, המאפשרים לעמוד מקרוב על אופן הקמת הביצורים (Geva, 2000; 2003). מן החפירות בשטחים X-2 ו-W התברר כי בבניית החומה הראשונה של ירושלים בתקופה החשמונאית נעשה שימוש בקטעים נרחבים של ביצורים מתקופת הברזל (Geva & Avigad, 2000a, 2000b, 205-234, 176-131). ממצאים אלה מאשרים למעשה את דברי המשנה והתלמוד הבבלי שפורטו לעיל (המזכירים את ירושלים ברשימת הערים הבצורות מקדם), וכן את דברי יוסף בן-מתתיהו, המציין את קדמותה של החומה הזאת שהוא מכנה "החומה הישנה": "והנה משלוש החומות האלה האחת היא החומה הישנה [...] מעשה ידי דוד ושלמה, והמלכים המולכים אחריהם בחרו להחזיק בעבודה הזאת" (מלחמת היהודים ה', ד, ב).¹

יישובים מבוצרים בתלים קדומים

תל שילה (נצ"מ 1625/1775) משתרע על-פני שטח של כ-30 דונם. השם הערבי של המקום, תל סאילון, משמר את שמה של שילה המקראית – מרכז ברית השבטים בתקופת ההתנחלות. שילה נזכרת גם במקורות מאוחרים (Reeg, 1989, 603-604; Tsafir et al., 1994, 232). באתר נערכו חפירות על-ידי משלחות שונות, מאז שנת 1915. החפירות העיקריות בוצעו בשנים 1926-1932 בידי משלחת דנית בראשות ה' קזיאר (H. Kjaer), ובשנים 1981-1984 בידי משלחת בראשות י' פינקלשטיין (קמפינסקי, 1992, 1538-1536; פינקלשטיין, 1992, 1542-1538; Buhl, 1993; Finkelstein, et al., 1985; Andersen, 1969 & Holm-Nielsen).

שתי המשלחות גילו ממצאים המלמדים על קיום יישוב יהודי במקום בתקופות ההלניסטית והרומית הקדומה. משלחת פינקלשטיין חשפה בשטח G שרידים דלים של מבנה ובורות מן התקופה ההלניסטית (שכבה III). שכבה II תוארכה לתקופה ההלניסטית המאוחרת והרומית הקדומה (המאה הראשונה לפנה"ס – המאה הראשונה לספירה). שרידי קירות ומבני מגורים מתקופה זו התגלו כמעט בכל שטחי החפירה. גם המשלחת הדנית חשפה שרידי מבנים ומערות מן התקופה הרומית הקדומה. הפיזור הרב של

1. במקום אחר יוסף בן-מתתיהו מתבטא ברוח דומה, כאשר הוא מתארך את הסטיו המזרחי של הר הבית שנבנה על-ידי הורדוס, לימי שלמה המלך (קדמוניות, כ, ט, ז).

השרידים מלמד על היקפו הגדול של היישוב בתקופה הזאת. המבנים של שכבה II הושתנו על שרידים מתקופות קודמות – למשל בשטח F נחשפו רצפה ויסודות מבנה שהוקמו על שרידי מבנה מתקופת הברונזה התיכונה. על רצפת המבנה נמצאו בין השאר כלי אבן המלמדים על זהותם היהודית של תושבי המקום.

היישוב מן התקופה הרומית הקדומה הוקף כנראה חומה, שהמשיכה לשמש בתקופות הרומית המאוחרת, הביזנטית, והערבית הקדומה. עדות לכך שתושבי התל בתקופה הרומית הקדומה עשו שימוש ואף תיקנו את ביצורי תקופת הברונזה התיכונה ב, התגלתה בשטח J ובמקומות נוספים.

המשלחת הדנית חשפה מערות חצובות אחדות. עניין מיוחד נמצא בשתי מערות תת-קרקעיות: מערכת אחת (CAVE N) כללה דרומוס חצוב, שבכל אחת משלוש דופןותיו פתחים גבוהים שתקרתם קשורה, המוליכים אל תוך חללים חצובים. הפתח שמול המדרגות הוקף במסגרת עיטורית, והוליך אל חלל טרפזי (N) שעל רצפתו ודופןותיו נמצא טיח רב-שכבתי. תעלה חצובה הוליכה אל תוך החלל. החופרים סברו שגילו מערת קבורה קדומה (Buhl & Holm-Nielsen, 1969, 13-22). במערכת הזאת ישנם מרכיבים מוכרים ממקוואות טהרה, כגון התכנית הכללית, הטיח והתעלה. מאידך גיסא, כיוון שהקצה המזרחי של החלל לא נחפר, אין לדעת אם אכן נחצבה שם ברכת טבילה, האופיינית למתקנים מן הסוג הזה. במתקן הזה ובמערכת חללים סמוכים התגלו שרי חרסים, נרות וכלי אבן מן התקופה הרומית הקדומה (Buhl & Holm-Nielsen, 1969, pl. 6: 59-61; pl. VII, 59-61).

נוסף על כך התגלתה מערכת מסתור תת-קרקעית קטנה y, החצובה מערבית למערכת M-N. המערכת (CAVE R-Y) כוללת כניסה מפני השטח דרך מחילה קצרה לחלל סגולג, שממנו יוצאות שתי מחילות קצרות (אורך מרבי כ-2.5 מ' – החתך אופייני לזה של מחילות המסתור), אל שני חללים סגולגים סמוכים. מקצת הפתחים המקוריים של המערות נחסמו באבנים – תופעה מוכרת ממערכות מסתור. ממצאי המערכת כללו בין השאר חרסים רבים מתקופת הבית השני ופרוטה של הנציב אנטוניוס פליקס, משנת 54 לספירה.

דומה שהיישוב היהודי בתל שילה התקיים לפחות עד מרד בר-כוכבא. עדויות לכך עולות מניתוח מכלולי הממצא, בהם כלי חרס אופייניים למאה הראשונה וראשית המאה השנייה לספירה.²

תל עזקה (תל זכריה) שוכן במרכז שפלת יהודה (נצ"מ 1441/1231). גובה התל כ-400 מ' מעל-פני-הים, וכ-120 מ' מעל ערוץ נחל האלה, המקיף אותו ממזרח, מצפון וממערב. המדרונות הפונים אל הנחל תלולים ומעניקים לתל ביצור טבעי מעולה. המיקום חולש על צומת דרכים, שבו נפגשות דרך הרוחב העולה ממישור החוף לירושלים ודרך האורך מירושלים לבית-גוברין, אשקלון ועזה. זיהוי התל עם עזקה המקראית מוסכם על רוב החוקרים (Rainey, 1984, 89). עזקה אינה נזכרת במקורות מתקופת הבית השני.

2. ממצאים אופייניים התגלו על-ידי שתי המשלחות שפעלו באתר. ראו: Andersen 1985, pl. 1, 3; ובמיוחד הקנקן (Finkelstein et al., 1993, fig. 6.69: 8), והקדרה עם הידית האופקית המרוחה על הדופן (Finkelstein et al., 1993, fig. 6.69:15), השפה היד-חלולית של קערת הזכוכית (Andersen, 1985, pl. 13: 235) ונר הדיסקוס (Andersen, 1985, pl. 14: 262A).

לראש התל מתאר משולש, בשטח כולל של כ-35 דונם. בצידו הדרומי-מזרחי מעין אקרופוליס, המוגבה בכ-6 מטרים מעל סביבתו הקרובה. התל נחפר על-ידי פי"ג בליס ורא"ס מקאליסטר מטעם ה-Palestine Exploration Fund, בשנים 1898 ו-1899. בפניה הדרומית-מערבית של התל התגלו מגדלים מבוצרים, מחוברים כנראה באמצעות חומה, שהשתמרה באופן חלקי. ביצורי המצודה נחפרו, ונחשפו חלקים ניכרים משטחה, ובכלל זה מתקני מים מדורגים ומטווחים, המזוהים היום כמקוואות טהרה טיפוסיים לימי הבית השני. כן נחקרו מערכות תת-קרקעיות נוספות, בהן מערכת מסתור גדולה ומסועפת, בעלת מאפיינים טיפוסיים – המערכות האלה מתוארכות לתקופת ההכנות שקדמה למרד בר-כוכבא ולימי המרד עצמו (קלוניר וטפר, 1987; Klöner & Zissu, 2003).

בחלק הדרומי-מזרחי הגבוה של התל חשפו בליס ומקאליסטר מצודה ובה חומה המקיפה שטח דמוי טרפז (כ-2.7 דונמים). בפינותיה ובמרכז קירותיה הארוכים ניצבים שישה מגדלים. החופרים תיארו את מועד הקמת המצודה לתקופה הישראלית (ביצורי רחבעם), וזיהו בה שלב בנייה נוסף מן התקופה ההלניסטית (הסלבקית לדבריהם). יי דגן ניתח מחדש את נתוני החפירה, והציע לתארך את שני השלבים לתקופה ההלניסטית (דגן, תשס"א, 232–233). החוקר הצביע על הדמיון בין תכנית המצודה לביצורים הלניסטיים דומים במרשה, בערד, בקרן נפתלי, בפלה בעבר-הירדן וביוון.

בחפירות של בליס ומקאליסטר התגלו מתקנים מדורגים חצובים ומטווחים. ה-vaulted cistern, החצוב מתחת לקיר מסי' 6, זוהה על-ידי ר' רייך כמקווה טהרה. המתקן כולל מסדרון מלבני חצוב בחלקו ומקורה קמרון, היורד לחדר טבילה סגלגל. המתקן הוסב מאוחר יותר לבור מים. רייך הציע לזהות מקווה טהרה נוסף, במתקן מים מדורג שהוגדר על-ידי החופרים כ-oblique shaft. המדרגה התחתונה שלו עמוקה מן האחרות (רייך, תש"ן, 281, 282, 385). מיקום המקוואות בתוככי המצודה מלמד, כנראה, שזו הייתה בשימוש בידי יהודים בשלהי תקופת הבית השני. ניתן להציע אפוא שהמקוואות קשורים לשלב השני של המצודה, שייכתן כי יש לתארו למן שלהי המאה השנייה לפנה"ס ואילך, תקופה שבה נפוצו מתקני טהרה בירושלים ויהודה. זיהוי מקוואות טהרה, יחד עם איתור מיקומן של מערכות המסתור, מסייעים בהבנת התפשטות היישוב בתל עזקה, כמפורט להלן:

(1) במקביל לחפירה ערך מקאליסטר סקר שיטתי של המערות החצובות. תועדה במפורט מערכת מסתור תת-קרקעית מסועפת (מערכת XXI), הכוללת חדרים ומחילות במפלסים שונים, וכן נמסר על גילוי מערכת סמוכה (מערכת XXXIII). שתי המערכות נמצאות בכתף היורדת מן התל לכיוון צפון-מזרח, למרגלות תוואי הביצור הקדום. על-פני השטח מעל המערכת ניתן להבחין ביסודות מבנים קדומים, מקצתם חצובים ואחרים בנויים.

(2) בסקר נוסף של המערות התגלו שלוש מערכות מסתור נוספות: אחת ממערב למערות הנ"ל, שנייה ממזרח ושלישית מדרום (טפר ושחר, 1987, 171–185). ממבני המגורים ירדו פירים אל מערכות המסתור. אחת ממסקנות המחקר על מערכות המסתור באתרי שפלת יהודה היא שהמערכות נחצבו מתחת למבני המגורים, ובזיקה ברורה אליהם ואל מתקנים תת-קרקעיים סמוכים (זיסו וגנור, תשס"ב, 20–23; Klöner & Zissu, 2003, 182–186).

לפיכך דומה שמערכת המסתור החצובה בכתף היורדת מפסגת התל מזרחה מלמדת על השתרעות היישוב בשלהי תקופת הבית השני עד המקום הזה.

ניתן להעריך אפוא, שהיישוב בן התקופה הרומית הקדומה השתרע על-פני כל שטח התל המקראי ואף מחוצה לו. לפיכך נראה כי המגדלים והחומה (!) שהתגלו בפאה הדרומית-מערבית של התל שימשו בתקופה זו כביצור. בליס ומקאליסטר, חופרי המגדלים והביצור, נטו לשייכם לתקופה הרומית-ביזנטית (Bliss & Macalister, 1902, 14). נתונים אלו אמנם חלקיים ומקוטעים, אך מלמדים שהיישוב בתל עזקה בתקופת הבית השני השתרע כנראה בתחומי התל המקראי והאקרופוליס, ואף על פני ראש המדרון הצפוני-מזרחי.

תל גזר שוכן בשולי עמק איילון (נצ"מ 1425/1407), בתפר בין שפלת יהודה למישור החוף. מן התל תצפית טובה על הסביבה ושליטה על צומת דרכים חשובות. למרגלות התל אדמות פורייות ומעיינות איתנים (לאזכור במקורות קדומים וזיהוי גאוגרפי-היסטורי, ראו: Rainey, 1984, 148-152; Clermont-Ganneau, 1896, 224-275 על-ידי רא"ס מקאליסטר מטעם PEF בשנים 1902-1909; Macalister, 1912, I & III); בתל נערכו חפירות ועל-ידי משלחות מטעם ביה"ס ע"ש נ' גליק לארכאולוגיה מקראית בשנים 1964-1984 (דיור, 1992, 305-317).

השכבות בתל מייצגות תקופה ממושכת, החל מן התקופה הכלכלית ועד התקופה הרומית. בתקופת הברונזה התיכונה ג הוקף התל בביצורים מאסיביים שכללו חומות ושערים. הביצורים שוכללו בתקופת הברזל. המשלחת האמריקאית תיארכה את השכבות III-II לתקופה ההלניסטית (והחשמונאית), ואת שכבה I לתקופה הרודיאנית. להלן נסקור את הממצאים השייכים לתקופות חשמונאית-הרודיאנית. הממצא הקטן עשוי ללמד שהיישוב במקום נמשך לפחות עד ימי מרד בר-כוכבא.

במהלך החפירות של מקאליסטר בראש התל נחשפו מערות רבות. עמוס קלונר (1987, 100-103) עמד על כך שתכנית מערה II 28 (pl. XXX-) Macalister, 1912, I: 111-141; III: XLIII) זהה לזאת של מערכות מסתור מן הטיפוס הנפוץ באתרי שפלת יהודה. זאת מערכת גדולה, שאורכה הכולל עולה על 100 מ'. משולבים בה חללים, אולמות ובורות מים המחוברים במחילות צרות. בחלק מן האולמות הגדולים נחשפו ממצאים מתקופות הברונזה התיכונה והברונזה המאוחרת. במערכת התגלו גם ממצאים מן התקופה הרומית, כגון כלי אבן (Macalister, 1912, III, pl. XXXII:6, XLII).

3. מ' פישר, ב' איזק ווי רול הציעו שה-ερασσα (גְרַסָה) הנוכר במסע של לוקיוס אניוס באביב 68 לספירה היא גזר, ובשל שיבוש באחד מכתבי היד, התחלפו שתי אותיות (Fischer et al., 1996, 161-165). יישוב זה, בו הרגו החילות הרומיים 1000 איש, שוכן בקרבת הדרך העולה לירושלים. לעומתם סבר ז' ספראי (תשמ"א, 327-329) שיש לזהות את ερασσα בחורבת גרס, היושבת בראש המעלה המטפס אל ירושלים דרך נחל הנתבי, מדרום-מערב לעיר. על אף ההתייחסות אל גרסה-גסרה כאל ερασσα נראית יותר הצעת ספראי, בגלל המיקום השולט של חורבת גרס על ראש המעלה לירושלים.

במערות נוספות נמצאו מחילות, אמנם קצרות, שכנראה שימשו כמערכות מסתור (מערות 15, 18I ו-19III). עי' קלוגר דן במפורט בנושא מערכות המסתור בתל גזר, ושייכן ליישוב שהתקיים במקום משלהי תקופת הבית השני ועד מרד בר-כוכבא. רי' רייך גילה שבדו"ח של מקאליסטר מופיעים לפחות שבעה מתקנים מדורגים ומטווחים החצובים בראש התל. המתקנים זוהו על-ידו כמקוואות טהרה טיפוסיים, שלא הוגדרו כהלכה בזמן החפירה (רייך, תשמ"ב; Reich, 1981, 48-52; רייך, תש"ן, 266-270, 381). בשניים מן המתקנים ניכרת זיקה ברורה למבנים שמעל. רייך הצביע על אוריינטאציה שונה של חדר ובו מקווה, בור ואוצר הנצמד למבנה קיים, והסיק מכך על שני שלבים אדריכליים: הקדום – מזמן הכיבוש של שמעון חשמונאי, והמאוחר – מימי שמעון ואילך. רייך הדגיש את התאמת ממצא זה לנאמר בספר מקבים (א, יג, 43-48), על אודות כיבוש גזר הנוכרית והושבת יהודים שומרי מצוות במקום. הממצאים האלה סותרים את דעת סיגר שסבר שהיישוב במאה הראשונה לפנה"ס ירד מראש התל לעמק הסמוך (Seger, 1976, 144). דומה שתפרושת מערכות המסתור, המקוואות וממצאים קטנים מגוונים מעידה על יישוב יהודי משמעותי בראש התל במאה הראשונה לפנה"ס – המאה השנייה לספירה.⁴

חפירות המשלחת האמריקאית העלו ששכבה I שייכת לתקופה ההרודיאנית, המיוצגת על-ידי חומה מאסיבית שהתגלתה בראש המדרון בשטח II. בשטחי החפירה התגלו ממצאים מועטים יחסית מתקופה זו ובכלל זה מבני מגורים דלים (דיור, 1992, 316). ממצאי מערות הקבורה שחפר מקאליסטר סביב התל מעידים כנראה על יישוב גדול למדי בתקופה הרומית הקדומה ואף בין המרידות נגד הרומאים.⁵ במערות הקבורה התגלו חמש גלוסקמות, שחרתו עליהן שמות בכתב היהודי, כגון: שמע[ו]ן, כשכוש, חנון בר יחוני, אלעזר בר גני, סרו בר אליעזר. הכתובות פורסמו על-ידי מקאליסטר ונדונו על-ידי פריי ועל-ידי ח' משגב (תשנ"א, 125-124; 1181f; Frey, 1952, nos. 1176-8; והספרות נוספת שם).

תל-עירא (נצ"מ 1487/0713) חולש על בקעת באר-שבע, שלאורכה עברו בימי קדם דרכים חשובות. יש המזהים את התל עם ראמת נגב שבנחלת שמעון (יהושע יט:ח). התל נחפר בשנות ה-80 על-ידי י' בית-אריה מטעם אוניברסיטת תל-אביב ומוסדות נוספים מהארץ ומן העולם (בית-אריה, 1992, 1217-1216, 1220-1221; בית-אריה, תשמ"ה, 17-25; Beit-Arieh, 1999, 173-174; גוברין, תשנ"ב, אתר מס' 240). במקום נחשפו שרידי

4. גם כתובות "תחום גזר" שזמנם מן התקופה החשמונאית או ההרודיאנית מעידות על מעמדה של גזר כעיר ששלטה על הנחלות שבתחומה (רייך, תשמ"ה; לריכוז הספרות בנושא, ראו: Fischer et al., 1996, 164; Schwartz, 1990, 47-57; Rosenfeld, 1988, 235-245 (1992, 316) שסבר שהכתובות הן עדות נוספת לכך ש"בתקופה ההרודיאנית חדלה גזר להיות עיר עצמאית והיוותה חלק מאחוזת פרטית גדולה. עתה היה המקום חסר חשיבות ויישובו דל".

5. שלוש מערות כוכים (99, 117 ו-125) הכילו גלוסקמות ובקבוקי זכוכית דמויי פמוט, שימשו כנראה יחד עם הגלוסקמות. בקבוקים דמויי פמוט נמצאו גם במערכת 176. אמנם הקברים שימשו במשך תקופות ארוכות וסבלו הפרעות מאוחרות, אך כדאי לציין ממצאים כגון: נרות מקורצפים – בקברים 8; 117; 189; 76; 124; 125, נר מצודה – בקבר 8, נרות דסקוס – בקברים 9; 23; 76; 117; 124; 125, נר יהודאי בקבר 154, מכסה ושבר גלוסקמה בקבר 224 (לעניין זה ראו: בר"ג תש"ל, 8-12).

עיר מבוצרת, המשתרעת על-פני כ-25 דונם. התגלו תשע שכבות יישוב שהתקיים למן תקופת הברונזה הקדומה ועד התקופה הערבית הקדומה.

בשכבה ההלניסטית (שכבה IV, המאות הרביעית עד השנייה לפנה"ס) שכנה בתל עיר מבוצרת, שעשתה שימוש בחומה מן התקופה הישראלית. בשכבה מן התקופה הרומית הקדומה התקיים במקום יישוב (שכבה III, המאה הראשונה וראשית המאה השנייה לספירה), ששרידיו נמצאו בשטחים M, L, C, כלומר בחלק הצפוני והמזרחי של התל מן התקופה הישראלית. מבני המגורים נסמכו אל החומה הישראלית, שאף שוקמה ועובייה הוכפל.

המכלול הקרמי שנמצא בתל עירא תוארך לשלהי המאה הראשונה ולראשית המאה השנייה לספירה, ומלמד על יישוב במקום בין שתי המרידות נגד הרומאים, שהתקיים כפי הנראה עד מרד בר-כוכבא (Fischer & Tal, 1999, 296; fig. 6, 130.2; 6.139: 6); (Hershkovitz, 1999, 297–299).

תל ערוער שוכן בראש גבעה טבעית מוארכת (נצ"מ 1479/0623), השולטת על דרך הרוחב המחברת את הר הנגב עם באר-שבע וערד. התל נחפר בין השנים 1975–1982 בידי א' בירן ור' כהן (בירן וכהן, תשל"ח/א, 67; בירן וכהן, תשל"ח/ב, 52–53; בירן וכהן, תשמ"א; הרשקוביץ, תשנ"ב; בירן, 1992, 1275–1276).

על-גבי שלוש השכבות מתקופת הברזל נמצאו שרידים שהוגדרו כמצודה משלהי תקופת הבית השני (התקופה 'ההרודיאנית' כהגדרת החופרים). בין תקופת הברזל לבין התקופה ההרודיאנית האתר עמד כנראה נטוש. שרידים משלהי תקופת הבית השני התגלו בשטחים ב, ד, ה; גם במקומות שלא נחפרו בלטו על פני השטח קירות מתקופה זו – האחרונה בקיום האתר. החופרים העריכו שהיישוב השתרע על-פני כ-10 דונם בראש הגבעה, בתחום שהוקף חומה מתקופת הברזל. המבנים והביצורים מן התקופה הרומית הקדומה וימי מרד בר-כוכבא נסמכים אל הביצורים מתקופת הברזל.

בשטח ד התגלתה ימצודה, שעיקרה מגדל מאסיבי הבנוי מאבני גזית עם סיתות שוליים וזיזים בולטים. המבנה (11.4 X 12.7 מ') כלל ארבעה חדרים. רוחב קירותיו כ-1.35 מ', והשתרותן מגיעה לגובה של 1.5 מ'. הכניסה אל המבנה בפניה הצפונית-מערבית. אל קירותיו החיצוניים של המגדל נסמכת סוללה רחבה, אשר נבנתה אבנים גדולות וטווחה.

חדרי המצודה נמצאו מלאים במפולות שכיסו שכבת שריפה, שתוארכה למאה הראשונה לספירה על סמך כלי חרס ומטבעות: פרוטה של אגריפס הראשונה משנת 42 לספירה, ושלוש פרוטות משנת שתיים למרד החורבן. בתוך מחסן מקורה בקמרון שמתחת לחדרי המגדל נמצא קנקן ושברי חרסים. על אחד מהם נכתבה רשימת שכר לפועלים שהועסקו בחקלאות (Naveh, 1985, 121, no. 14, pl. XX: 14). המגדל צמוד לחצר גדולה (40 X 35 מ'), שבארבעה צדדיה קירות מטויחים. בחדרים הסמוכים לקירות החצר נמצאו בתוך שכבת השריפה, שכיסתה את הרצפות, כלי חרס מן המאה הראשונה לספירה ופרוטה של הנציב אנטוניוס פליקס משנת 59 לספירה.

בשטחים ב, ה, י נחשפו חדרים קטנים ששימשו למגורים ולמלאכה. בפינות של חלק מהחדרים נחשפו תנורי טין עגולים, ועל הרצפות נמצאו כלי חרס ונרות השייכים לרפטואר

היהודאי והנבטי (נרות מקורצפים וינר מצודה' – מאמצע המאה הראשונה לספירה). כן התגלו כלי אבן עשויים במחרטה או בקרצוף, ושברים של כלי זכוכית. על אחת הרצפות נמצאה פרוטה משנה ב למרד החורבן.

לאחר החורבן, בתקופה שבין המרידות, נושב האתר מחדש. ההתיישבות המחודשת מאופיינת בבנייה דלה של קירות העשויים ברישול. רצפות הורמו, והותקנו תנורים העשויים טין. מכלול כלי החרס כולל טיפוסי המשך לכלים של המאה הראשונה לספירה וטיפוסים חדשים. בין הנרות מיוצגים נרות יהודאיים ונרות דסקוס. על-פי הממצא, דומה שהיישוב נוסד בימי הורדוס, והתקיים לאורך המאה הראשונה לספירה, עד סופו במרד החורבן. בירן (1992) גרס שזו מצודה שנבנתה על-ידי הורדוס, במסגרת מאמציו לבצר את גבולה הדרומי של הממלכה, או על-ידי אגריפס הראשון, שידוע עליו שהחזיק מגדל מבוצר $\pi\upsilon\pi\alpha\sigma$ במלחמה שמצפון לערוער.

החפירות העלו ממצאים מן התקופה שבין המרידות נגד הרומאים. בתקופה הזאת התחדש היישוב, וחורבנו אירע במרד בר-כוכבא. הרשקוביץ (תשנ"ב, 318) סברה שהסוללה המחזקת את בסיס המצודה שייכת לתקופת מרד בר-כוכבא, אך הדבר אינו ודאי. מכל מקום, דומה שזו הנקודה הדרומית ביותר שהייתה בשליטת אנשי בר-כוכבא, ולפיכך אפשר להציע לזהותה עם הכפר ירדן שנמצא לפי יוספוס בגבול ערביה (מלחמת היהודים, ג, 51). יישובים יהודיים מן התקופות הנדונות התגלו באתרים קדומים (ומבוצרים) נוספים, כגון חורבת גבעית, חורבת כפירה, חורבת טורה, ח'ר' עקד, תל שוכה, ח'ר' אל-יהוד (ביתר), תל תבנה (תמנה שבאפרים), ח'ר' אבר-שוואן ותל ערד (זיסו, תשס"ב, 17–228 והספרות שם). לא בכל האתרים נערכו חפירות, ולא בכל מקרה של חפירה אפשר לאמוד את היחס בין המבנים לבין הביצורים הקדומים. במצב הידע הנוכחי, ראוי להצביע על התופעה, ולהפנות את תשומת לבם של החוקרים אליה. יש לקוות שחפירות בעתיד יתמקדו בבדיקת היחס בין הביצורים הקדומים לבין השכבות מן התקופה הרומית הקדומה וימי מרד בר-כוכבא. נראה שהסיבות לצורת התיישבות זו קשורות לחוסר הביטחון ששרר ביהודה במאות הראשונה והשנייה לספירה, נושא שנידון בהרחבה במחקריו של בנימין איזק (Isaac, 1984; איזק, תשמ"ו).

'עיר שגגותיה חומתה' – כפרי יהודה בימי הבית השני ובתקופה שבין המרידות נגד הרומאים

בחפירות ארכאולוגיות שבוצעו בשנים האחרונות באזורי יהודה, בנימין והדום הר-שומרון, נחשפו שרידים של כתריסר יישובים יהודיים מימי הבית השני ומרד בר-כוכבא. אתרים חפורים אלה מייצגים תופעה יישובית רחבת היקף; סקרים ארכאולוגיים סיפקו נתונים לקיומם של מאות רבות של יישובים כפריים באותם האזורים (זיסו, תשס"ב, 17–228; Kloner & Zissu, 2003, 181-182).

ליישובים שנחשפו בחפירות הארכאולוגיות מספר מאפיינים אדריכליים משותפים, ויש לזהותם כפי הנראה ככפרים – צורת יישוב שכיחה ביהודה בתקופת הבית השני (ספראי, תשנ"ו, 11–30; קרויס, תר"ע, 20–15; זיסו, תשס"ב, 249–268). שלושה מהם: קריית ספר

(חר' בד עיסא), חורבת עתרי וחר' אום אל-עומדאן, השתמרו בצורה המאפשרת לעמוד מקרוב על מרכיבי תכניתם האדריכלית, ומסיבה זו נעסוק בפרטיהם להלן.⁶ מבחינת התכנית האדריכליות עולה מאפיין טיפולוגי משותף: מבני המגורים בנויים ברצף סביב חצרות פנימיות, וכותליהם החיצוניים יוצרים כלפי חוץ מעין חומה היקפית. גגות המבנים הצמודים זה לזה, יחד עם קו הקירות החיצוניים, יצרו ביצור מאולתר – שעשוי היה להעניק הגנה לתושבי המקום. דומה שהביטוי יעיר שגגותיה חומתה' מתייחס לצורת מיגון זו.

קריית ספר (חר' בד עיסא; נצ"מ 1541/1482) שוכנת על כיפה בקצה שלוחה, מצפון לערוץ נחל מודיעין. החורבה נסקרה על-ידי אי' פינקלשטיין ועמיתיו (Finkelstein et al., 1997, 148-149), ועל-ידי זאב ספראי (תשנ"ה, 180). בשנים 1995-1997 ערכו יצחק מגן, יואב ציונית ואורנה סירקיס חפירת הצלה לאחר פגיעה בעתיקות בעת בניית העיר קריית-ספר (Magen et al., 2004, 179-242). נחפר שטח כולל של כ-10 דונם, המהווה רק חלק משטחו הכולל של היישוב, שהשתרע על-פני כ-15 דונם, אך נהרס בעבודות הפיתוח. התכנית שפורסמה היא אפוא חלקית, ואינה מציגה את כל בתי היישוב. ראשית היישוב במקום היה בתקופה התלמית, והוא הגיע לשיאו במחצית הראשונה של המאה הראשונה לספירה. תקופת השגשוג התאפיינה בבנייה מתוכננת בקנה מידה נרחב. היישוב נהרס במרד החורבן, התחדש בתקופה שבין המרידות וחרב במרד בר-כוכבא. לאחר תקופת נטישה, נושב המקום מחדש ברבע הראשון של המאה השלישית, והתקיים עד המאה הרביעית לספירה, אז נעזב. החופרים העריכו שעד למרד בר-כוכבא חיו במקום יהודים, ולאחר מכן התיישבו בו נוכרים. תולדות יישוב זה משקפים במידה רבה את התפתחות ההתיישבות הכפרית בארץ יהודה. החפירות בכפרים שיתוארו להלן (חורבת עתרי וחר' אום אל-עומדאן) חשפו היסטוריה יישובית דומה.

בקריית-ספר נחפרו שלושה רובעי מגורים, הסדורים מצפון ומדרום למשטח סלע חשוף, שאפשר שהיה שטח ציבורי, בו נחצב בור מים ומקווה טהרה. מבנה ציבור, כנראה בית-הכנסת של הכפר, נבנה במקום מרכזי, בקצה הרחבה ולצד בנייני המגורים. מבני המגורים נראים כמתוכננים, וכוללים חדרים ערוכים סביב חצרות. בחצרות המבנים נחצבו בורות מים ומקוואות טהרה. סמטאות צרות הפרידו בין המבנים. הקירות נבנו אבני נארי גדולות ומעובדות. מזוזות ופריטים אדריכליים סותתו ביתר קפדנות. פשטות ניכרת גם ברצפות, העשויות עפר כבוש, או סלע מסותת ומפולס. חלק מחדרי המבנים שימשו לאחסון, לתעשיית שמן זית (בית-בד) ולגידול בעלי-חיים. יצויין כי החדרים החיצוניים של מבני המגורים חושפים כלפי חוץ קיר רצוף. הפתחים המועטים למכלולים אלה פונים בדרך כלל כלפי החצר או הרחבה המרכזית של היישוב. תופעה זו אובחנה גם בכפרים האחרים שיוצגו להלן.

6. בידינו מידע על אתרי יישוב נוספים שהתגלו בהם מאפייני בנייה דומים, כגון האתר שנחפר בחר' ברנאט דרום בידי חגית טורגה וא' און בשנת 1998, ושוב בידי דוד עמית בשנת 2004 / 2003, או האתר שנחפר בכביש עוקף שהם על-ידי עוזי דהרי ועוזי עד בשנת 1995. אתרים אלה ממתינים עדיין לפרסום מפורט, ולכן לא נעסוק בהם במאמר הזה.

מכלול הממצאים שהתגלו באתר הינו עשיר: כלי חרס, כלי אבן, כלי מתכת, כלי זכוכית ומטבעות. הממצא משקף את כל תקופות קיומו של היישוב. רוב הממצא מתוארך לפרק הזמן שבין אמצע המאה הראשונה לספירה ועד למרד בר-כוכבא. על אחד משברי החרס נחרת בעברית שם, כנראה 'ארכילאוס'.

חורבת עתרי (נצ"מ 1474/1174) שוכנת בשפלה הגבוהה, בגוש הגבעות שבין עמק האלה לבין נחל גוברין. בשנים 1999–2000 ערכו במקום המחבר יחד עם אמיר גנור חפירת הצלה מטעם רשות העתיקות (זיסו וגנור, תשס"ב; תשס"ד). במקום נחשף יישוב כפרי שהשתרע על פני שטח של כ-20 דונם, והתקיים באופן כמעט רצוף למן שלהי התקופה הפרסית ועד ראשית התקופה הביזנטית. המקום נושב יהודים מאז הקמתו ועד ימי מרד בר-כוכבא. בתקופה הרומית המאוחרת, בראשית המאה השלישית לספירה נושב המקום מחדש, בידי נוצרים. התיישבותם גרמה לשינויים קלים בתכנית המבנים הקדומים.

לשיא גודלו הגיע היישוב במחצית הראשונה של המאה הראשונה לספירה, אז חלו בו פעולות בנייה בקנה מידה נרחב. הבנייה הייתה מתוכננת, וכיסתה שטח של כ-10 דונם. מבני המגורים כללו טורי חדרים שהקיפו חצרות פנימיות, שבהן נחצבו בורות מים ומקוואות. החדרים שבהיקף היישוב נצמדו אחד לשני ויצרו מעין 'חומת סוגרים', שנועדה להעניק ביטחון לתושבי המקום. מסיבה זו נבנה הקיר החיצוני של החדרים מאבנים גדולות, ומעט פתחים הותקנו בו. במרכז היישוב הייתה רחבה ציבורית גדולה. גודל היישוב ותכניתו במאה הראשונה לספירה מאפשרים להגדירו ככפר. במרד החורבן נפגע היישוב וניטש לזמן קצר. בתקופה שבין המרידות נגד הרומאים חזרו למקום תושבים יהודים, ששיקמו את המחצית המזרחית של האתר, והשאירו את המחצית המערבית בחורבנה. מבני המגורים אורגנו במתאר מלבני מכוּנס, בשטח של כ-1800 מ"ר, וחדריהם הקיפו שלוש חצרות פנימיות. מחוץ למבנים היו רחבות פתוחות, מקוואות, מערות ומתקנים. הקירות החיצוניים של החדרים יצרו כלפי חוץ קו רצוף דמוי חומה. בצמוד ומצפון-מזרח למבני המגורים הוקם מבנה ציבור (מבנה M), ששימש אולי כבית-כנסת. תושבי היישוב השתתפו במרד בר-כוכבא, במהלכו נהרס הכפר באופן אלים. מתחת למבנים נחצבו מערות ומערכות תת-קרקעיות. מקצתם שולבו במערכות מסתור משוכללות.

תושבי הכפר התפרנסו מחקלאות, בטָּסוֹת שהוכשרו במדרונות ובעמקים. התוצרת החקלאית עובדה בגתות ובבתי-בד. במדרונות שמחוץ ליישוב נחצבו מערות קברים משפחתיות במתכונת המקובלת בירושלים וביהודה.

חר' אום אל-עומדאן (נצ"מ 1502/1436) נמצאת בצפון שפלת יהודה במרכז גוש הגבעות שבין נחל ענבה לבין עמק איילון. האתר נחפר באופן חלקי על-ידי א' און, ש' וקסלר-בדולח וי' רפואנו מרשות העתיקות בשנת 2001 (און ועמיתים תשס"ד; וקסלר-בדולח ועמיתים, תשס"ד). היישוב באתר החל בשלהי התקופה הפרסית ונמשך ללא רצף, עד התקופה העבאסית. בתקופה הרומית הקדומה השתרעו מבני הכפר על-פני כ-10–12 דונם. ליישוב היה אופי מתוכנן ומאורגן, וכלל בתי חצר שנבנו בצדי רחוב מרכזי ומבנה ציבור, כנראה בית-כנסת – שבצדו מקווה טהרה. היישוב נפגע במרד החורבן, נהרס ונטש במרד בר-כוכבא.

אחד ממבני המגורים (בניין 1) נמצא מדרום לרחוב המרכזי של היישוב. מתארו הכללי מלבני (כ-20 X 25 מ') ובו עשרים חדרים רבועים הבנויים ברצף, ופתחיהם כלפי חצר מרכזית. ממזרח לו חצר קטורה שרצפתה סלע מפולס, ובה נחצבו מתקנים ובור מים גדול. ברצפות כמה מחדרי המבנה נחצבו פירים אנכיים שהוליכו אל מחילות קצרות המחברות בין חללים תת-קרקעיים.

יתרונם של שלושת האתרים שתוארו לעיל בהשתמרותם הטובה יחסית, ובכך שחלקים גדולים מהם נחפרו. ניתוח הנתונים הפיזיים והסביבתיים של הכפרים הללו והשוואתם מעלים שורה של מאפיינים משותפים: כל אחד מהכפרים משתרע על-פני שטח של כ-10–15 דונם, ונבנו בדרך כלל בצורה מתוכננת בעלת אופי מאורגן. מבני המגורים ערוכים במעין רבועי מגורים (אינסולות) המקיפים חצרות פנימיות ומופרדים על-ידי סמטאות. בחצרות נחצבו בורות מים ומקוואות. הבנייה הכפרית צנועה ועושה שימוש בחומרים מקומיים, תוך ניצול מרבי של סלע האם לחציבת יסודות, בורות ומערות. הקירות החיצוניים של המבנים יוצרים קו רצוף דמוי חומה, שאנו מציעים להבינו כעיר שגגותיה חומתה'. במרכז הכפר משתרעת רחבה גדולה, הנושאת אופי ציבורי, ובה חצובים בורות מים ומקווה. ברחבה או בקרבתה ניצב מבנה ציבור, שיש לזהותו, כנראה, כבית-כנסת כפרי.

לסיכום, הממצא הארכאולוגי מלמד על שני סוגי ביצורים שהיו בשימוש בשלהי תקופת הבית השני וימי מרד בר-כוכבא: (1) שימוש מחדש בביצורי תלים קדומים, שלדעתנו זכתה לכינוי עיר המוקפת חומה מימות יהושע בן נון; (2) בנייה מתוכננת של יישובים שחדריהם החיצוניים מחוברים ויוצרים מעין קו רצוף, נעדר פתחים, אולי עדות לעיר שגגותיה חומתה'. ניתן להגדיר את האתרים מקבוצה (1) ככפרים מבוצרים, ולהציע שלפנינו הימצאותו שעליהם דיוח קאסיוס דיו בתיאור תוצאות מלחמת בר-כוכבא (ההיסטוריה של רומא, ספר LXXIX, 12–14; איזק, תשמ"ד). מעניין שגם המקור הזה מבחין בין שני סוגי יישובים: כפרים ומצודות. אפשר לזהות את הכפרים עם יישובים מקבוצה (2) ואת המצודות עם היישובים המבוצרים (קבוצה 1) השוכנים בתלים הקדומים וחולשים על הדרכים החשובות.

רשימת מקורות

אדן-ביוביץ' ד', תשנ"ז;

"רשימת ערי חומה והעדות הארכיאולוגית – היסטורית מיוחדת ומגמלא", תרביץ, סו, עמ'

449–470.

און א', וקסלר-בדולח ש', רפואנו י', תשמ"ד;

"בית-כנסת מתקופת הבית השני בחורבת אום א-עומדן שבמדעיין", בתוך: י' אשל, א' נצר, ד'

עמית וד' קאסוטו, ועשו לי מקדש, בתי-כנסת מימי קדם ועד ימינו, אריאל, עמ' 25–29.

איזק ב', תשמ"ד;

"קאסיוס דיו על מרד בר-כוכבא", בתוך: א' אופנהיימר וא' רפפורט (עורכים), מרד בר-כוכבא,

מחקרים חדשים, ירושלים. עמ' 106–112.

- איזק ב', תשמ"ו;
 "ליסטים" ביהודה ובערביה", **קתדרה**, 39, עמ' 3–24.
 בירן א', 1992;
 "ערוער (ביהודה)", בתוך: א' שטרן (עורך), **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל**, 4, עמ' 1272–1276.
 בירן א' וכהן ר', תשל"ח/א;
 "תל ערוער", **חדשות ארכאולוגיות**, סג–סד, עמ' 66–67.
 בירן א' וכהן ר', תשל"ח/ב;
 "תל ערוער", **חדשות ארכאולוגיות**, סה–סו, עמ' 51–53.
 בירן א' וכהן ר', תשמ"א;
 "ערוער שבנגב", **ארץ-ישראל**, טו, עמ' 250–273.
 בית-אריה י', תשמ"ה;
 "תל עירא – עיר בצורה מימי מלכי יהודה", **קדמוניות**, 69–70, עמ' 17–25.
 בית-אריה י', 1992;
 "תל עירא", בתוך: א' שטרן (עורך), **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל**, 3, עמ' 1216–1221.
 בר"ג ד', תשל"ז;
כלי הזכוכית בארץ-ישראל בתקופה הרומית והביזנטית, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים.
 גוברין י', תשנ"ב;
סקר ארכיאולוגי של ישראל, מפת נחל יתיר, (139), ירושלים.
 דגן י', תשס"א;
היישוב בשפלת יהודה באלף השני ובאלף הראשון לפנה"ס, מקרה מבחן לתהליכי יישוב בחבל מוגז, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת תל-אביב.
 דיור וו"ג, 1992;
 "גור", בתוך: א' שטרן (עורך), **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל**, 1, ירושלים, עמ' 305–317.
 הרשקוביץ מ', תשנ"ב;
 "ערוער בשלהי תקופת בית שני", **ארץ-ישראל**, כג, עמ' 309–319.
 וקסלר-בדולח ש', און א' ורפיואנו י', תשס"ד;
 "לשאלת זיהויה של מודיעין – עירם של החשמונאים", **קתדרה**, 109, עמ' 69–86.
 זיסו ב', תשס"ב;
היישוב הכפרי בהרי ושפלת יהודה, משלהי תקופת הבית השני עד לזיכוי מרד ברי-כוכבא, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים.
 זיסו ב' וגונר א', תשס"ב;
 "חורבת עתרי – כפר יהודי מתקופת הבית השני בשפלת יהודה", **קדמוניות**, 123, עמ' 18–27.
 זיסו ב' וגונר א', תשס"ד;
 "המבנה הציבורי בחורבת עתרי – בית כנסת (?) מן התקופה שבין מרד החורבן למרד ברי-כוכבא", בתוך: י' אשל, א' נצר, ד' עמית וד' קאסטו (עורכים), **ועשו לי מקדש, בתי-כנסת מימי קדם ועד ימינו**, אריאל, עמ' 31–42.

- טפר י' ושחר י', 1987;
 "המסתור בעזקה", בתוך: ע' קלונר וי' טפר, **מערכות המסתור בשפלת יהודה**, תל-אביב, עמ' 185-171.
- משגב ח', תשנ"א;
הכתובות העבריות והארמיות על גלוסקמאות משלהי תקופת הבית השני, עבודת גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- ספראי ז', תשמ"א;
 "כיבוש אזור ירושלים בשנים 69-68 לספירה", בתוך: א' אופנהיימר, א' רפפורט ומ' שטרן (עורכים), **פרקים בתולדות ירושלים בימי בית שני**, עמ' 320-339.
- ספראי ז', תשנ"ה;
הקהילה היהודית בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים.
- ספראי ז', תשנ"ז;
 "הכפר ביהודה", בתוך: שי דר וז' ספראי (עורכים), **הכפר הקדום בארץ-ישראל**, עמ' 11-73.
- פינקלשטיין י', 1992;
 "שלה", בתוך: א' שטרן (עורך), **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכאולוגיות בארץ-ישראל**, 4, ירושלים, עמ' 1538-1542.
- קלונר ע' וטפר י', 1987;
מערכות המסתור בשפלת יהודה, תל-אביב.
- קלונר ע', 1987;
 "מערכת-המסתור 28II בתל גזר", בתוך: ע' קלונר וי' טפר, **מערכות המסתור בשפלת יהודה**, תל-אביב, עמ' 103-109.
- קמפינסקי א', 1992;
 "שלה", בתוך: א' שטרן (עורך), **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכאולוגיות בארץ-ישראל**, 4, ירושלים, עמ' 1536-1538.
- קרויס ש', תר"ע;
 "הכרז, העיר והכפר בתלמוד", **העתיד**, ג, עמ' 1-50.
- רייך ר', תשמ"ב;
 "מקוואות טהרה יהודיים בתל גזר", **קדמוניות**, 58-59, עמ' 74-76.
- רייך ר', תשמ"ה;
 "תחום גזר, לחקר היישוב היהודי בתקופה החשמונאית", **ארץ-ישראל**, יח, עמ' 167-179.
- רייך ר', תש"ן;
מקוואות טהרה יהודיים בימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים.
- תבורי י', תשמ"ז;
 "לתולדות המושג ימוקפות חומה' בקשר לקריאת המגילה", **סיני**, ק, עמ' תתקכה-תתקל.
- תבורי י', תשנ"ז;
מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים.

- Andersen F.G., 1985; *Shiloh, The Danish Excavations at Tall Saliun, Palestine, in 1926, 1929, 1932, and 1963*, Publications of the National Museum, Archaeological-Historical Series, vol. XXIII, Copenhagen.
- Beit-Arteh I., 1999; *Tel 'Ira, A Stronghold in the Biblical Negev*, Tel-Aviv University Monograph Series, No. 15, Jerusalem.
- Bliss F.J. & Macalister R.A.S., 1902; *Excavations in Palestine during the Years 1898-1900*, London.
- Buhl M-L. & Holm-Nielsen S., 1969; *Shiloh, The Danish Excavations at Tall Saliun, Palestine, in: 1926, 1929, 1932 and 1963*, Publications of the National Museum, Archaeological-Historical Series I, vol. XII, Copenhagen.
- Clermont - Ganneau Ch., 1896; *Archaeological Researches in Palestine during the Years 1873-1874*, vol. II, London.
- Fischer M.L., Isaac B.H. & Roll I., 1996; "Roman Roads in Judaea, II: The Jaffa - Jerusalem Roads", *BAR, International Series* 628, Oxford.
- Fischer M.L. & Tal O., 1999; "Pottery - Hellenistic and Early Roman Periods", in: I. Beit-Arteh (ed.), *Tel 'Ira, A Stronghold in the Biblical Negev*, Tel-Aviv University Monograph Series, No. 15, Jerusalem, pp. 290-296.
- Finkelstein I., Bunimovitz S. & Lederman Z., 1993; *Shiloh, The Archaeology of a Biblical Site*, Tel-Aviv University Monograph Series, No. 10, Tel-Aviv.
- Finkelstein I., Lederman Z. & Bunimovitz S., 1997; *Highlands of Many Cultures, The Southern Samaria Survey*, Tel-Aviv University, Monograph Series, No. 14, Tel-Aviv.
- Frey J.B. 1936, 1952; *Corpus Inscriptionum Iudaeicarum I, II*, Rome.
- Geva H., 2000; *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Conducted by Nahman Avigad, 1969-1982, I, Architecture and Stratigraphy: Areas A, W and X-2, Final Report*, Jerusalem.

Geva H., 2003;

Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Conducted by Nahman Avigad, 1969-1982, II, The Finds from Areas A, W and X-2, Final Report, Jerusalem.

Geva H. & Avigad N., 2000a;

"Area W – Stratigraphy and Architecture", in: H. Geva (ed.), *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Conducted by Nahman Avigad, 1969-1982, I, Architecture and Stratigraphy: Areas A, W and X-2, Final Report, Jerusalem*, pp. 131-197.

Geva H. & Avigad N., 2000b;

"Area X-2 – Stratigraphy and Architecture", in: H. Geva (ed.), *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Conducted by Nahman Avigad, 1969-1982, I, Architecture and Stratigraphy: Areas A, W and X-2, Final Report, Jerusalem*, pp. 199-242.

HersHKovitz M., 1999;

"Pottery – The Second Temple Period", in: I. Beit-Arieh (ed.), *Tel 'Ira, A Stronghold in the Biblical Negev*, Tel-Aviv University Monograph Series, No. 15, Jerusalem, pp. 297-299.

Isaac B.H., 1984;

"Bandits in Judaea and Arabia", *Harvard Studies in Classical Philology*, 88, pp. 171-203.

Kloner A. & Zissu B., 2003;

"Hiding Complexes in Judaea: An Archaeological and Geographical Update on the Area of the Bar Kokhba Revolt", in: P. Schäfer (ed.), *The Bar Kokhba War Reconsidered, New Perspectives on the Second Jewish Revolt against Rome*, Tübingen, pp. 181-216.

Macalister R.A.S., 1912;

The Excavation of Gezer 1902-1905 and 1907-1909, I, II, III, London.

Magen Y., Tzionit Y. & Sirkis O., 2004;

"Khirbet Badd 'Isa – Qiryat Sefer", in: *The Land of Benjamin, Judea and Samaria Publications*, 3, Jerusalem, pp. 179-241.

Naveh J., 1985;

"Published and Unpublished Aramaic Ostraca", *Atiqot*, XVII, pp. 119-121.

Rainey A.F., 1984;

A Handbook of Historical Geography, Jerusalem.

Reeg G., 1989;

Ortsnamen Israels nach der Rabbinischen Literatur, Wiesbaden.

Reich R., 1981;

"Archaeological Evidence of the Jewish Population at Hasmonean Gezer", *IEJ*, 31, pp. 48-52.

Rosenfeld B.Z. 1988;

"The 'Boundary of Gezer' Inscriptions and the History of Gezer at the End of the Second Temple Period", *IEJ*, 38, pp. 235-245.

Schwartz J.J., 1990;

"Once More on the 'Boundary of Gezer' Inscriptions and the History of Gezer and Lydda at the End of the Second Temple Period", *IEJ*, 40, pp. 47-57.

Schwartz J.J., 1991;

Lod (Lyda), Israel, From its Origins through the Byzantine Period, 5600 B.C.E.–640 C.E., *BAR, International Series 571*, Oxford.

Seger J.D., 1976;

"The Search for the Maccabean Gezer", *BA*, 39, pp. 142-144.

Tsafirir Y., Di Segni L. & Green J., 1994;

Tabula Imperii Romani, Iudaea - Palaestina. Eretz Israel in the Hellenistic, Roman and Byzantine Periods, Maps and Gazetteer, Jerusalem.

דעת

אתר לימודי יהדות ורוח

www.daat.ac.il